

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Laiškas Redaktoriui

2012-06-26

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: Atmintis

AUTORIUS: Viktorija Skrupskelytė

DATA: 2012-06

Laiškas Redaktoriui

Viktorija Skrupskelytė

Juoza Brazaitį prisiminus

Malonus Nerijau,

Rašau Jums laišką apie Juoza Brazaitį-Ambrazevičių. Rašau todėl, kad prašėte. Imu plunksną į rankas, bet žodžiai sunkiai sugula į sakinius. Įjungiu kompiuterį – prieš akis monitorius, tarsi neparašyto Stéphane Mallarmé eilėraščio lakštas. *Agonie de la page blanche*, sakydavo prancūzų poetas. Per daug susikaupė išpūdžių nuo šių metų gegužės 14-osios, per daug pažerta kaltinimų Brazaičiui, per daug nutylėta. Esu literatė, mėgstu poeziją, derindama šią dieną su Maironio metais galėčiau Jums priminti, kad Brazaitis buvo vienas pirmųjų, Maironio raštuose išvelgęs atgimstančios tautos poetą. Galėčiau pasidžiaugti Brazaičio kalbėsena, talpiu, lanksčiu žodžiu, lengvai priimančiu autoriaus mintį, nesvarbu, paprasta ji ar sudėtinga. Bet pats Brazaitis – prieštaringai vertinama asmenybė. Vieniems jis vadas, rezistentas, demokratinių tradicijų puoselėtojas, 1941-ųjų metų vasarą akimirkai atgautos nepriklausomybės simbolis, o kitiems – didysis kaltininkas, kolaborantas, išdavikas, laiku nepastebėjęs ar nenorėjęs pastebėti antisemitinio smurto. Kaip Brazaitį vienu sakiniu aprėpti visą – literatą, valstybininką, žmogų ir prasmenį? Kurį diskursą pasirinkti?

Į pagalbą pasikviečiu interneto dienraštį bernardinai.lt, nes čia lengviau nei kituose žinių portaluose atrasti erdvės apmąstymams kiek tolėliau nuo triukšmo. Alio, bernardinai.lt! Kompiuteris įjungtas. Žinutė po žinutės skaitau Brazaičio perlaidojimo iškilmėms skirtus puslapius. Rašoma, kad ruošiamasi sutikti 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės ministro pirmininko palaikus, kad perlaidojimo apeigos vyks Kristaus prisikėlimo bažnyčioje sekmadienį, gegužės 20 d. Įtampai kylant, gegužės 19 d. akademinė konferencija perkeliama iš Vytauto Didžiojo universiteto į Kauno miesto

savivaldybę. Žinutės trumpos, tikslios, subalansuotos, reziumuojamos kitų pasakytos neigiamos ir teigiamos nuomonės apie velionį: esą jis vykdęs žydu bendruomenei nepalankią politiką arba atlikęs reikšmingą vaidmenį perimant Laikiniosios vyriausybės vairą. Pačių bernardinai.lt balso negirdžiu, tekstai atsargiai neutralūs, be kelrodžių, schizofreniški. Išsiskiria perlaidojimo dieną nepretenzinga antrašte skelbiamas rašinys „Apie Juožą Brazaitį“. Čia išnyksta nuomonių skirtumai, prarajos tarp atsiveriančių teiginių nematyti, istoriniai ir biografiniai faktai pateikiami lygia greta su Brazaičio laiškų ir raštų citatomis. Alio, bernardinai.lt! Rašinyje atpažįstu Jūsų braižą – pastangą ieškoti giliau, pagarbą žmogui jo nei giriant, nei teisiant, bet leidžiant jam kalbėti. Į mane prabyla pats Brazaitis, šviesi asmenybė, liudijanti, nesiteisinanti. Kalba jis apie save, apie karo pradžią, apie rezistencinę dvasią, prarastą ar išsaugotą, apie pilietinės valstybės pranašumą, apie būtinybę sieti etiką ir tautiškumą, apie mirusiųjų atminimą (sutapimas!), kuris bendruomenes suburia, pakelia. Stoviu prieš gyvą žmogų – humanišką, be iliuzijų ir be kaukės. Perskaičiusi „Apie Brazaitį“ į rankas imu kelis jo Raštų tomus, *vie et oeuvre*, (pagal prancūziškųjų monografijų modelį – raštai ir biografijos fragmentai): ar tik nebus tai teisingiausias kelias į Brazaičio palikimą, literatūrinį ir neliteratūrinį.

Turbūt nesuklysiu sakydama, kad svarioji Brazaičio rašytinio palikimo dalis – jo literatūros kritika; ne siaurai formalistinė, o atvira autoriaus asmenybei ir gyvenamajam metui. Tai lėmė Brazaičio talentas, jo gera literatūrinė mokykla ir ankstyvas dėmesys lietuvių tautinio atgimimo rašytojams. Brazaitis vienas pirmųjų suprato, kad lietuvių literatūra gali būti mokslinio tyrinėjimo objektas. Prabilo jis anksti, dar nebaigęs universiteto, ir savo stulbinamai gausiais darbais – straipsniais, recenzijomis, metinėmis apžvalgomis, vadovėliais – dėjo lituanistikos mokslo pamatus. Jis praplėtė kritikos sąvokų bei terminų žodyną, plačia prieiga tyrė ko ne visą lietuvių literatūrą, ją skirstė kartomis, atsižvelgdamas į laiko sąlygojamą autoriaus pasaulėžiūrą. Brazaitis nebuvo mokslininkas gryno mokslo prasme. Jis nekūrė teorijų, nors žinojo jų ne vieną, neapsiribojo vienu metodu ar viena teorija, bet rinkosi tą intuicijos arba formalios, racionalios interpretacijos būdą, kuris geriausia tinka tiriamam kūrinui. Tai buvo sąmoningas jo apsisprendimas, atsižvelgiantis į jauną lietuvių literatūrą ir lygiai jauną lituanistikos mokslą. Brazaičio kritikos metodas daugialypis ir ta prasme, kad, eidamas į gylį, jis siekia apimti visas kūrinio sudedamąsias dalis – stilių, intrigą, veikėjus ir kt. – ir taip tarsi pirštu paliesti jo vienovę. Per formą ir stilių jis žvelgia į kuriančiojo asmenybę, o joje mato gyvenamo meto atspindžius (pasiremiu Vytautu Kubiliu), Brazaitis pasakytų – tautos sąmonėjimo etapas. Arba, dėmesį sutelkęs į epochą, per kuriančiojo asmenybę – jo pasaulėjautą ir pasaulėžiūrą – jis eina į formos bei stiliaus dalykus: sintaksę, semantiką, sakinio intonaciją, akustinių garsų savybes, dėl aiškumo brėždamas schemas ir diagramas. Mokslinė analizė ir dėmesys tautiniam elementui Brazaičio kritikoje eina drauge. Ta prasme jis yra nedalomas – patriotas ir literatas, tautinio atgimimo literatūros kūrinuose išvelgęs kylančią lietuvių tautos sąmoningumo kreivę. Kai kam šis dėmesingumas pasirodys perdėtai patriotiškas, siaurokas. Dauguma pripažins, kad Brazaitis – ir kantrus teksto šifruotojas, ir grožio entuziastas, ir tautosakininkas, kūrinuose ieškantis liaudies kūrybos elementų, ir literatas-sociologas (literatūros sociologijos terminą Brazaitis žinojo) veidu į bendruomeninį žmogų, ir istorikas, atidus jungtims tarp literatūros ir istorinio laiko.

Pasitaiko, kai Brazaičio raštuose pajunti senąjį literatūros mokslą. Gausios metaforos

bei apibendrinimai ten, kur tikimės teorinio žvilgsnio, polinkis klasifikuoti, vienur kitur mums neįprastas metafizinis atspalvis – visa tai išduoda kritiką subrendus prieškario laikotarpiu. Tačiau tai nereiškia, kad Brazaičio kritikos darbai pasenę. Anaiptol! Jo kritikoje gausu šiuolaikiškos literatūrinės išvalgos užuomazgų. Tereikia jo mintį perskaityti iki galo, pasidomėti jos niuansais, suprasti, kad Brazaitis derina priešingybes, vieną kategoriškai skambantį teiginį atverdamas kitam, balansuodamas tarp kraštutinumų ar apibendrinimus laipsniškai įjungdamas į laiko tėkmę. Kartais tereikia pakeisti vieną kitą žodį šiuolaikišku terminu, vietoj autoriaus *žodynas* sakyti autoriaus „semantiniai laukai“, vietoj *tautos dvasia* – „etninis identitetas“, vietoj *vaizdelis perėjęs per žmogaus psichikos prizmę* – „percepcija“ arba „fenomenologinis reiškinys“. Tada pajuntame visą Brazaičio modernumą. Pavyzdžiui, literatūrinį kūrinį jis supranta kaip kalbą, jungiančią formą ir turinį: „Literatūra yra žodžio kūryba, o žodžio prigimtyje yra abudu pradai: turinys ir forma“. Jis žino, kad literatūra atspindi pasaulį, bet, ją suvokdamas kaip savitą pasaulio interpretaciją, kūrinio neredukuoja į sociologinį dokumentą ar autoriaus biografiją. Jis atsargiai apeina ideologinės tiesos kriterijus ir veikiau klausia, ar autoriaus vaizduojamas pasaulis nuoširdžiai išgyventas. Anapus žodžių – nūdienos kritikai pasakytų „tarp žodžių“ – Brazaitis jaučia atsiveriant kitokį pasaulį nei mums pažįstama patirtis. Apibendrinant pasakytina, kad jo kritika, būdama lanksti, pliuralistinė, tarpdalykiška (*avant la lettre*) dėmesį sutelkia į bendruomeninį žmogų santykiyje su kitu, su gamtiniu ir antgamtiniu pasauliu, su dievybe. Jos patraukliausia savybė turbūt bus ši – sugebėjimas parodyti, kas yra literatūra, ir pagal kokius dėsnius kasdieniai žodžiai virsta estetiniu objektu.

Ne kitoks Brazaitis mus pasitinka žurnalistikos darbuose – plataus akiračio, gerai informuotas, akylus visuomeninio ir politinio gyvenimo stebėtojas, ne teoretikas, bet pedagogas, linkęs kalbėti paprastai ir be arogancijos. Jis lengvai pereina nuo vienos temos prie kitos, svarsto aktualius dienos klausimus, siūlo reformas, kurių nepavadinsi nei praeities nostalgija, nei penkmečio planu, nei ateities vizija. Per stiprus buvo Brazaičio ryšys su gyvenamuoju laiku, kad pasinertų abstrakcijose. Jam rūpėjo ši diena ir realių galimybių laukas virš duotybės, darbas čia ir dabar, neišleidžiant iš akių tikslo brandinti Vasario 16-osios Lietuvą. Šia prame jis buvo patriotas, nuosaikiai džiaugėsi kiekvienu žingsniu link tobulesnės valstybės, bet įtariai žiūrėjo į aukštąsias idėjas. Geras pavyzdys čia būtų tautiškumas, viena svarbiųjų Brazaičio vertybių. Tautiškumo arba lietuviškumo jis nemenkino, bet vengė jį suabsoliutinti, perspėdamas, kad lietuviškumas tėra „mažutė [...] pasaulėžiūros dalelė“. Todėl jį reikia atsverti dėmesiu kitoms tautoms ir jungti į bendrą vertybių visumą: „[...] lietuviškumo stiprinimas turi eiti sykiu su idealistinės pasaulėžiūros įdiegimu [...] tik idealistinės pasaulėžiūros plotmėje galima susirasti derami santykiai individui su tauta, tautai su kitomis tautomis [...] pavojinga išleisti iš akių bendroji idealistinė pasaulėžiūra nustatant savo santykius su kitomis tautybėmis“.

Brazaičio žurnalistikos dėmesio centre – žmogus ir jo bendruomeniniai ryšiai, tauta ir valstybė, mokslas ir mokyklų reforma, demokratinės vertybės ir pilietiškumas, tradicija, – pastaroji galbūt tik tiek, kiek susiliečia su dabartimi ir per kūrybą gali būti „stilizuojama“ ir taip pakeliama į aukštesnį lygmenį. Valstybę Brazaitis supranta kaip darniai (organiškai) veikiančią piliečių („dalelių“) visumą, kur kiekviena „dalelytė“ suranda savo vietą. Iš esmės tai nehierarchinis, nepatriarchalinis derinys ir nesuabsoliutinta valstybė. Kaip Brazaitis vengia iškelti tautiškumą, lygiai taip jis valstybę subordina piliečiui, pirmenybę atiduodamas žmogui, o nacistinę ir

komunistinę sistemas išskirdamas kaip toliausiai nuėjusias valstybės sudievinimo ir žmogaus nužmoginimo keliu. „Asmens pirmenybė ryšiumi su valstybe [...] yra atrama visai Brazaičio veiklai“, – teigia Antanas Maceina. Polinkį vengti kraštutinumų pastebime ir Brazaičio komentaruose apie pilietiškumą, nes ir čia galioja skirtingų interesų, tautos (valstybės) ir piliečių, derinimo principas: „Pagarba tautai – būtinybė, kraštutinis individualizmas nepageidautinas“. Lietuvius Brazaitis priskiria prie individualistų, stipriau jaučiančių savo, o ne bendruomenės interesus ir todėl stokojančius pilietiškumo, Brazaičio žodžiais, socialinės sąmonės ar socialinės etikos, kartais apibūdinamos kaip estetinė savybė. Todėl galime išvesti paralelę tarp šios „estetinės“ vertybės saistomo piliečio ir rašytojo. Rašytojas rašo kūrinį, o piliečiai kuria valstybę. Ir vienur, ir kitur atsiranda žmogaus kuriamoji galia. Per kūrybą literatūroje pasaulis perkeičiamas į estetinį objektą, per kūrybą pilietiškumo prasme žmogus keičia save ir kuria politinę bendruomenę. Taigi valstybė ne duota, o piliečių sukuriama, o tai suponuoja ir galią, ir norą save bei savo bendruomenę įsivaizduoti kitaip – kaip politinį junginį. Gal per daug nesuklysiu sugretindama Brazaičio mintis su Benedicto Andersono įsivaizduojamų bendruomenių konceptu. Individas ir jo galia kurti, bendruomenė ir valstybė (tauta) – trys pakopos pakeliui į savimi pasitikinčią, demokratišką valstybę.

Ne vienas Brazaičio apmąstymas apie pilietį ir valstybę aktualus ir Kovo 11-osios Lietuvai. Įsiklausykime į jo komentarą apie *verbalizmo ligą*. „Jos simptomai – didžiausias noras kalbėti, mažiausia noro kitų klausyti“. Arba į komentarą apie polinkį neigti, kritikuoti, o ne kurti, dėmesį sutelkiant į išorinės formos dalykus. „Štai gyvenimo keli fakteliai. Sugalvojam pavadinti tam tikros įstaigos viršininką direktorium. Negerai. Jau vadinam tarėju. Pabodo. Vėl oficialus įsakymas – vadinti direktorium“. Pasak Brazaičio, šitokią nesugebėjimą pažvelgti giliau į dalykų esmę apsprendžia ne lietuvių prigimtis, o jo situacija laike ir geografijoje, jo istorija, neleidusi lietuviui laipsniškai ugdyti savų tradicijų – nei valstybiniame, nei viešame gyvenime. Todėl valstybingumo stoką Brazaitis gydo kompleksiskai, atkreipdamas dėmesį į būtinybę auklėtis ir siūlydamas plačiai aprėpiantį valstybingumo receptą. Nepasitenkinimą savimi ir savo valstybe jis perfrazuoja į tokią pareigą: „Mums kaip tik reikėtų auklėtis trejopam gyvenimui: individualiniam, visuomeniniam, politiniam. Visose trijose srityse lietuvis reikėtų ne nustelbti, bet auklėti. Reikia: 1. kad išaugintume teisinę sąmonę, – pagrindą laisvai politiškai tvarkytis; 2. kad sudarytume tautos tradicijas, – pagrindą senosios kartos laimėtoms vertybėms prisiimti; 3. kad išplėtotume kuriamąją iniciatyvą, – pagrindą naujoms vertybėms laimėti. Tada galėsime pateisinti savo egzistenciją“. Ši citata užsklendžia 1931 m. rašytą straipsnį „„Estetiškoji“ tautų charakteristika“. Ji labai gražiai parodo sintetinančią Brazaičio mąstysenos galią, sugebančią vienu sakiniu aprėpti teisinę sąmonę, tradiciją ir žmogaus kuriamąją galią, kuri jį pakelia virš to, kas duota ar paveldėta, į aukštesnį jo ir tautos (valstybės) egzistencijos lygmenį. Sakinys stilistiškai atbaigtas, suprantamas visiems. Pastebiu ir tai, kad jis nei smerkia, nei kaltina, nei piktinasi, nei siūlo utopines vizijas ar išreiškia nusivylimą valstybe, bet telkia dėmesį į piliečio vaidmenį valstybėje, pabrėždamas, kas darytina – auklėti ir auklėtis.

Pasiremddama keliais neliteratūriniais straipsniais (rašytais iki 1941 m.), piešiu teigiamą Brazaičio portretą kaip atsvarą kaltinimams. Portretas įtikins tuos, kurie Brazaičiu tiki, o kitus jis įskaudins ar įpykins, mat apeinu jo vaidmenį nacistinės okupacijos metais. Kaip visuomenininkas ir literatas Brazaitis lengvai apibūdinama

asmenybė – skaidri, humaniška. Kaip Laikinosios vyriausybės vadovas jis yra prasmuo, išskylantis virš laiko ir todėl visados „ kovos objektas“ (Maceina): tai puolamas, tai gerbiamas, akimirksniai iškilęs virš kasdienos jis kasdienoje neišsitenka. Prasmuo Brazaitis buvo iki šių metų gegužės 20-osios, toks jis yra ir šiandien. Skirtumas tas, kad, perkeltas į kitą erdvę ir kitą laiką, perlaidotas su valstybine garbės sargyba, jis provokuoja, todėl klausama: ar jis buvo herojus? Iš vienos pusės atsakoma faktais, iš kitos – deheroizuojančia retorika. Brazaitis tampa kylančios įtampos tašku. Dar 1973 m. Maceina rašė, kad „Brazaitis yra stovėjęs tokia tautinės mūsų būties taške, kuris tautos laisvės atžvilgiu buvo didžiausios įtampos akimirka. O tokia taške stovėjęs žmogus nebegali grįžti į nepastebimą kasdieną, kadangi ir anas taškas kasdienoje neišsitenka“. Šią didžiausios įtampos akimirką – būties tašką – šiandien prisimena Brazaičio gerbėjai ir jo menkintojai, tik turimi omenyje kiti įvykiai – nelygintini, bet susiję laike ir erdvėje. Kalbama iš skirtingų perspektyvų, kuriami du naratyvai apie Brazaitį, teigiamas (nesakyčiau, kad jis heroiškas), ir menkinantis. Ar esama trečio kelio? Neseniai skaičiau pokalbį su istoriku Vincentu Duclertu, kuris primena, kad tautos istorija nėra monolitiška, bet formuojasi per santykį su kitomis tautomis ir su tautinėmis mažumomis. Santykio idėja man čia regisi esminė, nes per ją išlieka du tautiniai pasakojimai, o ne vienas, daugumos ir mažumos, abu jie turi teisę į savitą naratyvą, nes jis – laisvės forma. Atsiranda galimybė ir iš vienos, ir iš kitos pusės pasakyti „palauk“, „ne taip buvo“. Brazaitis – ne tas žmogus, apie kurį galima atsilipti tik vienu žodžiu: blogu. Jo nei išbrauksi iš istorijos, nei išstremsi iš valstybės, nei jį perskelsi pusiau į valstybininką ir visuomenininką-kritiką, nei nutylėsi jo tarnystę tautai ir valstybei. Ant jo pečių uždėję didžiąją dalį atsakomybės už Holokaustą Lietuvoje, išmoksime ne tą istorijos pamoką. Šiandien Brazaitis palyginti nežinomas (arba toks buvo iki gegužės 20-osios), bet, manau, nėra sunku jį prikelti kaip pagarbos žmogui, laisvės ar laisvėjimo simbolį.

Kaip artėti prie jo kaip valstybingumo simbolio? Kaip surasti sakinį, kuris aprėptų jį visą ir daugiau nei jį (turiu omenyje mažumos ir daugumos naratyvus). Ir šiuo atveju galioja ne vienas visiems privalomas, vienas ir tas pats įsitikinimas, virstantis etiniu imperatyvu, bet atvirumas. Pirma atvirumas, po to etinis imperatyvas, pirma dar vienas žvilgsnis į konkrečius to meto istorinius įvykius, pirma sutarimas, kad nekalbėsime atsietai nuo įvykių aplinkybių, kad analogijas iškeisime į platesnės apimties palyginimus, kad neapeluosime į praeities faktų bei procesų ar kitų valstybių autoritetą, bet – mąstysime. Pirma atskirti, kas yra tikra, o kas retorika, ir pasakyti, kad Brazaičio ir Laikinosios vyriausybės veikla atsirado kaip reakcija į sovietinės okupacijos terorą – areštus, tardymus, masinį trėmimą, sugriautą valstybę. Šia prasme ją inspiravo moralinis imperatyvas, o ne svarstymai Berlyne.

Esu išeivė. Sąjūdžio laikotarpį stebėjau iš atokiau ir neišgyvenau to laisvės (ir baimės) jausmo, kurį anuo metu patyrė sąjūdiečiai. Prisimenu 1941 m. birželio 22 d., bet tai tik vaikiškas prisiminimas be simbolikos ir be moralinių imperatyvų. Brazaičio perlaidojimo savaitę pirmą kartą Lietuvoje pajutau aplink mane besikaupiančius perspėjimus – netark žodžio, šitoj erdvėj negalima, nevalia kalbėti! Kitokią tylą – mintis sukaupiančią, jas pakeliančią – pajutau žiūrėdama dokumentinį filmą apie Brazaitį „Pasilikau gyvenimo paraštėj“, ją ypač pajutau apeigose Kristaus Prisikėlimo bažnyčioje, be fanfarų ir daugybės skardžių trimitų; atradau ją ir tame laikinumo kode, kurį man reiškia Lietuvos laikinoji vyriausybė, – ne tobula ar pastovi konstitucine prasme, ne laisvės pilnybė, bet akimirksniai išgyventas pakeliantis, įpareigojantis laisvės

siekis. Jo taip pat neištrinsi nei iš atminties, nei iš istorijos. Laikinumo kodas mane sugrąžina ir į žinojamą, kad mažumos bendruomenei – žydų, lietuvių ir nelietuvių, birželio 23-oji asocijuojasi su žudynių pradžia.

Malonus Nerijau, laiške aprašiau savo išpūdžius ne todėl, kad jaučiu atradus visą tiesą, bet todėl, kad Jūs prašėte. Duris palieku atviras kitokiems apmąstymams.

Ar radau tą sakinį, kuris aprėptų visą Brazaitį – žmogų ir prasmenį?

Skaidau šimtmečius filosofų, antropologų, literatų tyrinėtą atpirkimo ožio metaforą (kadaise paprotį). Ji labai daug pasako apie būtinybę gydyti traumas. Bet traumas kartais gydomos jas atiduodant kitam asmeniui.

2012-06-20, mėnuo po Brazaičio perlaidojimo